

Kübra Əlizadə
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ NƏFƏSLƏNMƏNİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: *nəfəslənmə (aspirasiya), kar plosivlər, fonetik hadisələr*

Keywords: *aspiration, fortis plosives, phonetic phenomena*

Ключевые слова: *аспирация, глухие взрывные, фонетические явления*

Məlum olduğu kimi, şifahi ünsiyyətdə məlumatları, mənalı və ya kodu çatdırmaq üçün danışq orqanlarının hərəkətində səs axını yaranır. Səslərin təsirli və daha yaxşı kodlaşdırılmasında standart bir tələffüz normasının olması vacib şərtlərdən biridir. Bu da öz növbəsində dinləyiciyə mesajı (xəbəri) asanlıqla kodlaşdırmağa kömək edir. Bununla yanaşı, hər bir dilin müxtəlif tələffüz variantları da vardır.

Ünsiyyət prosesində səslər ayrılıqda deyil, bir-biri ilə bitişik, əlaqəli şəkildə tələffüz edilir ki, bu zaman səslərin tələffüz məxrəclərində dəyişmələr baş verir. Bu da, müəyyən fonetik hadisələrin baş verməsinə səbəb olur. Məsələn, assimilyasiya, dissimilyasiya, eliziya və s.

Dildə fonetik hadisələrin yaranmasının səbəbini nitq ilə bağlayırlar. A.Axundov qeyd edir ki, ünsiyyət prosesi zamanı səslər bir-birilə əlaqəyə girir, bir-birinə təsir edir, tələffüzü asanlaşdırmaq üçün müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır [1, s.206].

Nitq prosesi zamanı səslər bir-biri ilə ayrı-ayrılıqda yox, əlaqəli şəkildə tələffüz edilir. Danışq üzvləri hər hansı bir səsi tələffüz edərkən üç mərhələni keçir. İlk olaraq, hər hansı səsi tələffüz etmək üçün danışq üzvləri hərəkətə başlayır, səs tələffüz edilənədək bu proses davam edir. İkincisi, səs tələffüz edildikdə, danışq üzvü fasilə verir, və səs tələffüz edildikdən sonra danışq üzvləri növbəti səsi tələffüz etmək üçün ilkin vəziyyətinə qayıtmağa başlayır. Səslər tutduğu mövqedən asılı olaraq, nitq prosesi zamanı bəzi fonetik dəyişikliklərə uğrayır.

Nitq prosesi zamanı danışq səslərinin akustik və fizioloji keyfiyyətlərində baş verən dəyişikliklər fonetik hadisə adlanır [1, s.207].

Fonetik hadisələr səslərin söz tərkibində və ya söz qovşağında bir-birilə əlaqə və münasibətləri əsasında baş verir. Bu halda, səslərdən birinin digərinə təsiri, nitqin tələblərinə uyğun olaraq müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında baş verir.

Fonetik dəyişikliklər təkcə səslərin akustik-fizioloji xüsusiyyətlərinə aid olur, onların fonoloji xüsusiyyətlərinə, yəni məna fərqləndirmə əlamətlərinə, sözlərdə qrammatik, yaxud leksik məna fərqi yaratmaq xüsusiyyətinə təsir göstərmir.

A.Axundov dildə fonetik hadisələrin iki tipini göstərir: fonematik əvəzlənmə və fonetik əvəzlənmə. Ünsiyyət prosesi zamanı, fonemlər bir-birini əvəz etdikdə müəyyən məna dəyişikliyi əmələ gətirirsə, belə əvəzlənmələrə fonematik əvəzlənmələr, heç bir məna fərqi səbəb olmur, onlar fonetik əvəzlənmələr adlanır.

Fonematik hadisə isə ən çox flektiv dillərə aiddir, bu hadisə aqqlütinativ dillərdə, o cümlədən türk dillərində baş verir.

Fonetik dəyişmələr iki cür olur: 1) kombinator dəyişmələr; 2) mövqeli-pozişiyalı dəyişmələr. Nitq prosesi zamanı, bir səs digərinə təsir edərək onun tələffüz məxrəcində müəyyən dəyişiklik yaradırsa, buna kombinator dəyişmə deyilir. Kombinator dəyişmədə əvvəl gələn səsin sonuncu faza sonrasına gələn səsin başlanğıcına təsir göstərir. Bu zaman növbəti gələn səsin məxrəcində müəyyən keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Bu proses əksinə də baş verə bilər. Fonetik hadisələrə bunlar daxildir: nəfəslənmə, bitişdirici “r” səsi, yumşalma, assimilyasiya, dissimilyasiya, səs artımı, söz sonunda cingiltili samitlərin karlaşması, reduksiya, eliziya.

Azərbaycan dilində isə fonetik hadisələri məhdud sayda müşahidə etmək mümkündür.

Aspirasiyanın (nəfəslənmənin) öyrənilməsi fonoloji tədqiqatların vacib hissəsidir. Aspirasiya hadisəsi dünyanın bütün dillərində eyni deyildir. Aspirasiya bir səsin fərqli allofonları ilə yaranır. Və bu hadisə həmişə heca ilə müəyyən olunur. Hər bir dilin fonemləri öz gərginlik dərəcəsinə görə müxtəlif şəkildə tələffüz olunur. Bu gərginlik dərəcəsinə görə səslərin tələffüzü dildən dilə fərqlənir. Belə ki, səsləri müxtəlif dillərdə tələffüz edərkən biz müxtəlif artikulyasidan istifadə edirik, həmçinin, səslərdə də gərginlik dərəcəsi tələffüz zamanı müxtəlif olur.

Elə dillər vardır ki, aspirasiya hadisəsi fərqləndirici əlamətə malik olur. Məsələn, Tai dilində aspirasiya fərqləndirici əlamətə malikdir. İngilis dilində isə aspirasiya hadisəsi distinktiv deyil, rekoqnitiv funksiya daşıyır. İngilis dilində /t/ fonemi aspirasiyalı tələffüz olunduqda, sözün tələffüz forması daha aydın, rahat qavranılır. Məsələn: peace talks [ˈpiːs ˈtɔːks] – pea stalks [ˈpiː ˈstɔːks] misallarından bunu aydın götürək. Burada “peace” sözündə [iː] fonemi qısa, ikinci birləşmədə isə uzun tələffüz olunmuşdur. “talks” sözündə isə /t/ samit səsi nəfəsli, yəni aspirasiyalı tələffüz olunur; çünki, [t] vurğulu mövqedə gəlir. Burada qovşaq fonem /s/, /iː/ və /t/ səsləri arasındadır. Biz burada “s” səsinin birinci, yaxud ikinci sözə qoşulmasına diqqət yetirməsək, bu iki söz birləşmələri arasında heç bir fərq olmayacaqdır və bu da səhv tələffüzə və səhv məna anlamına gətirib çıxaracaqdır. Bu da öz növbəsində dinləyiciyə səhv məlumat ötürmüş olacaqdır.

Aspirasiya hadisəsi ilə bağlı müxtəlif şərhələr var. Aspirasiya hadisəsi əzələlərin xüsusi gərginliyi olmadan, havanın səs çıxırından keçərkən, səs tellərinə toxunması ilə yaranan hadisədir. L.Con qeyd edir ki, samit səslərin tələffüzü zamanı dodaqların açılmasından sonra, qısa müddət ərzində səssizlik olur. /p/, /t/ və /k/ samit səslərini tələffüz edərkən növbəti səs keçidindən əvvəl gecikmə yaranır. Bu gecikmə zamanı hava ağızdan güclü qabarıq, püskürmə (puffs) şəklində çıxır. Beləliklə, aspirasiya hər zaman hava axınının gecikməsi ilə müşayiət olunur və aspirasiya olunan səs (aspirasiyalı səs) bu gecikmə dövründə havanın axıdılması xaric olması yaradılmış səsdir. Hava axınındakı gecikmə, havanın axıdılması və səsin yaradılması zamanı, artikulyasiyası orqanları daha çox güc sərf etməlidir və havanı xaric edərkən digər adı səslərin artikulyasiyasına nisbətən daha çox enerji sərf etməlidir [3, s.348].

Beynəlxalq Fonetik Əlifbasında (IPA-İnternational Phonetic Alphabet) əsasən bir neçə simvoldan istifadə edilir. Bu simvollar fonemin fonetik xüsusiyyətlə-

rini ifadə etmək üçün diakritik işarələr istifadə olunmasıdır. İlk olaraq aspirasiya hadisəsinin fonetik simvolu [p^c] kimi qeyd olunurdu [6, s.120]. Yenidən işlənmiş variantı isə superscript [p^h] kimi qeyd olunur. Bu transkripsiyaya aid olan simvollar bizə düzgün aspirasiya yaratmağa kömək edir.

İngilis dilində kipləşən-partlayışlı samit səslər sözün əvvəlində vurğulu hecadan əvvəl gəldikdə aspirasiya (nəfəslənmə) ilə tələffüz olunur. Məsələn: pill [p^hɪl], till [t^hɪl], kill [k^hɪl]. Aspirasiya olunan səs birinci hecanın başlanğıc vəziyyətində vurğulu mövqedə baş verir. Aspirasiya həmişə iki səsin arasında, yəni ki, /p/, /t/, /k/ samit səslərindən sonra vurğulu heca, sait səs gəldikdə yaranır [7, s.34]. Aspirasiya hadisəsi söz sonunda, vurğusuz hecada gələn [p,t,k] samitlərində qismən zəifləyir, nəfəsli tələffüzünü qismən itirir.

Sözün əvvəlində /s/ samit səsinə sonra gələn kar samit səslərdə /sp/, /st/ və /sk/ nəfəslənmə – aspirasiya hadisəsi baş vermir. Bu onunla əlaqədardır ki, /sp/, /st/ və /sk/ samit səslər sözün əvvəlində gəldikdə, samit səslərin səs keyfiyyəti cingilti qarşılığı olan /b/, /d/, /g/ kimi səslənir. Məsələn: speak [ˈspi:k]- [ˈsbi:k], explain [ɪkˈspleɪn]- [ɪkˈsbleɪn], stand [stænd]- [ˈsdænd], mistake [mɪsˈteɪk]- [mɪsˈdeɪk], sky [skaɪ]- [ˈsgaɪ], discreet [dɪsˈkri:t]- [dɪsˈgri:t] etc. [2, s.49].

Sözün sonunda kar kipləşən samit səslər /t/, /k/ və bəzən də /p/ samiti udlaq qapanması kimi [ʔ] tələffüz olunur və bu, əsasən London danışıq dilində daha çox özünü göstərir. Məsələn: Mind your feet [ˈmaɪnd jɔː ˈfi:ʔ], have a look [ˈhæv ə ˌluʔ], get up [ˈget ʌʔ] və s. [2, s.170]. Bu qəbildən olan əvəzlənmələr, qarşıda duran səslərin neytrallaşması nəticəsində yaranır. Sürətli nitqdə udlaq qapanması olduqca zəif olur. Məsələn: but what he ought to do [bət ˈwɒʔ hi ˌɔ:ʔ tə ˈdu:] [2, s.170].

Aspirasiya hadisəsi həmişə kar samit səslər ilə saitlər arasında olur, lakin bəzən də kar samit səslər cingilti sonor samit səsləri izləyərkən də aspirasiya baş verir. Belə ki, /p/, /t/, /k/ samitləri yalnız vurğulu saitdən əvvəl gəldikdə deyil, onlardan sonra gələn /j/, /r/, /l/, /w/, sonor səslər işlədikdə aspirasiya hadisəsi də baş verir. Eyni zamanda həmin sonor səslərin tələffüzündə də qismən karlaşma müşahidə edilir. Məsələn: tune [ˈtju:n], praise [ˈpreɪz], plot [ˈplɒt], quick [ˈkwɪk] və s. Sonor səslər sözün ortasında aspirasiyalı səslərdən əvvəl vurğusuz mövqedə gəldikdə həmçinin, qismən karlaşma ilə tələffüz olunur. Məsələn: apricot [ˈeɪprɪkɒt], heckler [ˈheklə], vacuum [ˈvækju:m] and etc. [2, s.151]

Sonuncu olaraq, aspirasiya hadisəsi sözün ortasında da gələ bilər. Məsələn, "potato" sözündə [pəˈteɪʔoʊ] birinci /t/ səsi ilə ikinci /t/ səsinin tələffüzü tamamilə fərqli olaraq səslənir. Birinci /t/ səsi vurğulu hecada gəldiyinə görə aspirasiya hadisəsi ikinci hecada baş verir.

Və aspirasiya hadisəsinin gəlmə mövqeyi dildən-dilə dəyişir, yəni, aspirasiya hadisəsi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda gələ bilər. Məsələn, bir çox roman-german dillərində, o cümlədən, Danimarka, ingilis və alman dillərində kipləşən-partlayışlı kar samitlər sözün əvvəlində aspirasiya olunur, bəzən də sözün əvvəlində aspirasiya hadisəsi baş vermir. Və bu da kipləşən-partlayışlı samit səsdən sonra vurğulu saitin gəlib-gəlməməyindən asılıdır.

A.Skaliçkova ingilis dilində aspirasiyanın təbiətini araşdırmış və qeyd etmişdir ki, özünəməxsus aspirasiyalı səslər yalnız bir yerdə yaranır, növbəti gələn

qonşu samit səs və bu nəfəsli səs ilə uzlaşdırılır (bu elementlərdən hansının aspirasiya ilə yaranması üçün şərait yaratmağından asılıdır) [6, s.120].

Azərbaycan dilində də aspirasiya hadisəsi fonetik hadisədir. Azərbaycan dilində də aspirasiya hadisəsi /p/, /t/ və /k/ samit səsləri vasitəsilə yaranır. Aspirasiya hadisəsi Azərbaycan dilində sözün əvvəlində, ortasında və sonunda baş verir. Lakin sözün əvvəlində gələn kipləşən-partlayışlı səslər söz sonundakına nisbətən daha güclü və ya nəfəsli şəkildə tələffüz olunur. Məsələn: p^hir, p^hendir, t^hap, t^hop, kainat^h. Azərbaycan dilində qoşa nəfəsli samit səslər sözün ortasında gəldikdə birinci samit səs nəfəssiz, ikinci samit səs isə cingiltilənmiş səs kimi tələffüz olunur. Məsələn: toppuz-topbuz, ittiham-itdiham, hoppanmaq-hopbanmaq.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984.
2. Gimson A.C. An introduction to the pronunciation of English. London: LTD, 1974.
3. Laver J.D. Principles of phonetics. England: Cambridge University Press, 2012.
4. Rouch P.J. English Phonetics and Phonology. England: Cambridge University Press, 2000.
5. Zeynalov F.H. Practical English Phonetics. Book I. Bakı: Mütərcim, 2012.
6. Зиндер.Л.П. Общая фонетика издание второе. Москва: Высшая школа, 1979.

Summary

On the Phonetic Features of Aspiration in the English and the Azerbaijani Languages

The article deals with the phonetic features of aspiration in the English and the Azerbaijani languages. The attempt is made to study the aspirated sounds in the both compared languages in the article. The use of aspiration in different variants is illustrated by a number of examples.

Резюме

К фонетическим особенностям аспирации в английском и азербайджанском языках

Данная статья исследует фонетические особенности придыхания в английском и азербайджанском языках. В ней сделана попытка изучения аспирируемых звуков в обоих сравниваемых языках. Использование аспирации в различных вариантах показано в ряде примеров.